

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՓԱՄԲԱԿԻ ԳԱՎԱՌԱԿՈՒՄ
XIX դարի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌԱՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

XIX դ. շեմին նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը «ազատագրական առաքելության» դրոշի ներքո, խնամքով թաքցնելով իր արևելյան քաղաքականության նվաճողական բնույթը, չհապաղեց ձեռնամուխ լինել դրա իրագործմանը, մանավանդ որ Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն համապատասխանում էր նաև տեղի ժողովուրդների, մասնավորապես, հայերի՝ օտարի դարավոր ստրկական լծից ազատագրվելու վաղեմի ձգտումներին:

Արդեն 1801 թ. Ռուսաստանին միացվեց Արևելյան Վրաստանը: Վերջինիս կազմում, ի թիվս Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային որոշ շրջանների, Ռուսաստանին անցավ նաև սույն ուսումնասիրության առարկա Փամբակի գավառակը¹: Չնայած քայլի առաջադիմական էությանը՝ միավորմանը հաջորդած առաջին երկու տասնամյակները, պայմանավորված մի շարք արտաքին ու ներքին հանգամանքներով, նշանավորվեցին գավառի բնակչության թվի կտրուկ անկումով: Ռուսական կայսրությանը միավորվելու պահին Փամբակի գավառակն ուներ 30 գյուղ՝ 1032 ընտանիք կամ 5160 մարդ բնակչությամբ²: Սա, ըստ էության, բնակչության ամենաբարձր ցուցանիշն է, որ գրանցվել է գավառում մինչև XIX դ. 30-ական թթ. սկիզբը:

Սիավորմանը հաջորդած առաջին տասնամյակում նկատվում է գավառի բնակչության թվի կտրուկ նվազում, որ շարունակվում է մինչև 1817 թ.: Ընդ որում, եթե առաջին չորս տարիներին այն տեղի էր ունենում համեմատաբար դանդաղ (1805 թ. գավառակն ուներ արդեն 28 գյուղ՝ 910 ընտանիք կամ 4750 մարդ բնակչությամբ)³, ապա 1805-1817

¹ Սատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9: Պողոսյան Ա., Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Ե., 1974, էջ 22:

² АКАК, т. 3, Тифлис, 1868, с. 714.

³ АКАК, т. 6, ч. 1, Тифлис, 1874, с. 691-692.

թթ. այդ գործընթացն այսպես ասած՝ «ազատ անկման» վիճակում էր: 1808 թ. կայսրին ներկայացված մի զեկուցագրում նշվում էր, թե Փամբակի գավառակում կա 514 ընտանիք կամ 3886 մարդ, որից 401 ընտանիքը կամ 3297 մարդը՝ գավառի բնակչության 78,1%-ը՝ հայեր էին, իսկ մնացած 21,9%-ը՝ 113 ընտանիքը կամ 589 մարդը, մահմեդականներ⁴: Սա նշանակում է, որ Ռուսաստանի հետ միավորման պահից հետո անցած 7 տարիների ընթացքում գավառի բնակչության թիվը պակասել էր 518 ընտանիքով կամ 1274 շնչով: 1810 թ. գավառի բնակչության թիվը նվազում է մինչև 466 ընտանիք կամ 2330 մարդ⁵, իսկ 1817 թ. հասնում նվազման իր կրիտիկական կետին, երբ Փամբակում մնացել էր ընդամենը 326 ընտանիք կամ 2330 մարդ⁶: Ի դեպ, հարևան Շորագյալի գավառակում, ուր Ռուսական կայսրության հետ միավորման պահին հաշվվում էր 24 գյուղ՝ 808 ընտանիք կամ 4877 մարդ, 1817 թ. մնացել էր ընդամենը 174 ընտանիք կամ 870 մարդ⁷:

Այսպիսի աղետալի վիճակը խուճապային տրամադրություններ ծնեց նույնիսկ ռուսական բարձրաստիճան զինվորականության շրջանում: 1811 թ. սեպտեմբերի 30-ին գեներալ-մայոր Ստալ Բ-ն Կովկասի կառավարչապետ մարկիզ Ֆ. Պաուլուչչիին ներկայացրած զեկույցում գրում էր, թե ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկարատև պատերազմների պատճառով Փամբակի և Շորագյալի գավառները մարդաթափ են եղել, բնակչության մեծ մասն արտագաղթել է, շատերին գերի են տարել, և այժմ այդ երկու շրջաններում կա ընդամենը 500 ընտանիք⁸: Բնակչության թվի հետզհետե նվազումը Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարությանը նույնիսկ հաշտեցրեց այն մտքի հետ, թե արժե ամայի ու անմարդաբնակ գավառակները հետ վերադարձնել

⁴ АКАК, т. 4, Тифлис, 1870, с. 953.

⁵ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, с. 60.

⁶ АКАК, т. 6, ч. 1, с. 691.

⁷ Մենք միտումնավոր հիշեցինք Շորագյալի կամ Արևելյան Շիրակի մասին, քանի որ Ռուսաստանի միանալուց հետո այս երկու գավառները միավորվելով կազմեցին մեկ առանձին վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան (Մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Գյումրի, 2005):

⁸ АКАК, т. 5, ч. 1, Тифлис, 1873, с. 115.

պարսիկներին⁹: Բարեբախտաբար, Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան շնորհիվ իր կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքի մնաց Ռուսական կայսրության կազմում:

Ազգաբնակչության թվի անընդհատ կրճատումն ու տնտեսության քայքայումը գավառում, անշուշտ, պայմանավորված էին ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործոններով: Արտաքին գործոնների տակ նկատի ունենեք գրեթե քառորդ դար մղվող պատերազմները, ավերը, թալանն ու գերեվարումները, իսկ ներքին գործոնների տակ՝ տեղական չինովնիկների անպատմելի կամայականություններն ու չարաշահումները, անընդհատ բարձրացող հարկերը, դրանցից բխող աղքատությունը և այլն: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու, ինչպես նաև Փամբակի և Շորագյալի գավառակների ազգաբնակչության տնտեսական պայմանները բարելավելու համար¹⁰ 1817 թ. փետրվարի 28-ին Կովկասի նոր կառավարչապետ գեներալ Ա. Երմոլովը վերոհիշյալ գավառակները ազատեց հարկերից¹¹, իսկ հետագա արտագաղթը դադարեցնելու նպատակով երկու գավառակների սահմանագլխին ամրոց կառուցեց՝ ժողովրդի ապահովությունը թուրք-պարսկական հարձակումներից երաշխավորելու համար: «Նույնիսկ այժմ, - գրում էր գեներալ Ա. Երմոլովը Դ. Գուրկին 1819 թ. փետրվարի 12-ին, - երբ պատերազմ չկա, բավականին վտանգավոր է այստեղ հողագործությամբ զբաղվելը, քանի որ լինելով սահմանամերձ, այս տարածքը մշտապես ենթարկվում է թուրք-պարսկական թալանչիական հարձակումների: Իսկ որպեսզի այլևս արտագաղթ չլինի, ես նվազագույնին եմ հասցրել տեղի հարկերը, քանի որ միայն այս պայմանով է կարելի ստիպել փախած փամբակցիներին ու շորագյալցիներին հետ վերադառնալ»¹²: Գեներալը համոզված էր, որ եթե այս քայլերը չձեռնարկվեն, ապա նոր պատերազմի դեպքում Փամբակն ու Շորագյալը կմնան ամայի, ու թշնամու համար հեշտ կլինի դրանց գրավումը:

⁹ АКАК, т. 6, ч. 2, Тифлис, 1874, с. 142.

¹⁰ АКАК, т. 3, с. 228.

¹¹ Присоединение Восточной Армении к России, Сб. док., т. 2, ред. Ц. Агапан, Е., 1978, док. 8, с. 33-34.

¹² АКАК, т. 6, ч. 1, с. 19-21.

Ազգաբնաչության թվի տատանումների վրա մեծ ազդեցություն էր թողնում նաև գաղթը Երևանի խանության և Կարսի փաշայության տարածքներից դեպի Փամբակի գավառակ և հակառակը: 1805 թ. մարտին գրավելով Շորագյալը՝ ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Նեսվետաևի գլխավորությամբ առաջանալով հասնում են մինչև Էջմիածին, գրավում այն, իսկ հետ վերադառնալիս իրենց հետ վերցնում վանքի գանձերն ու շրջակա 12 գյուղերի բնակչությանը¹³: Մայիսի 12-ին Նեսվետաևը Պ. Ցիցիանովին զեկուցում էր, թե ընդհանուր առմամբ Երևանի գյուղերից ռուսական տարածքներ է գաղթեցրել 357 ընտանիք, որից 200 տեղավորել է Փամբակում և Շորագյալում: «92 ընտանիք աշտարակցիներ, - գրում էր Նեսվետաևը, - ուղարկել են Շորագյալ,...68 ընտանիք տեղավորել են Փամբակի Ղարաքիլիսայում»¹⁴: 1805 թ. օգոստոսի վերջերին Փամբակ են վերադառնում նաև Երևան փախած 400 ընտանիք թաթարները¹⁵: Շուտով սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը (1806-1812 թթ.) սկիզբ է դնում դեպի Փամբակի գավառակ արևմտահայերի ներգաղթին:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի անվանացանկի համաձայն՝ 1807 թ. միայն Կարսի փաշայությունից Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում բնակություն էր հաստատել 21 ընտանիք կամ 95 մարդ, Համամլուում՝ 8 ընտանիք կամ 41 մարդ, Մեծ Բեքանդում հաստատվել էին 350 հոգուց բաղկացած 58 ընտանիքներ, ընդհանուր առմամբ՝ 87 ընտանիք կամ 486 մարդ¹⁶: Այլ փաստեր վկայում են, որ դեպի ռուսական տարածքներ ներգաղթին զուգահեռ՝ տեղի է ունեցել նաև հակառակ գործընթացը: 1801 թ. հուլիսի 13-ին գեներալ-մայոր Լազարևը գեներալ-լեյտենանտ Կնորրինգին գրում էր, թե Երևանի Մամադ խանն ու Քյալբալի խանը 400 հոգանոց զորաջոկատով տեղավորվել են Շորագյալում և «խանին հաջողվել էր իր կողմը գրավել և տանել Փամ-

¹³ Присоединение Восточной Армении к России, Сб. док., т. 1, ред. Ц. Агаян, Е., 1972, док. 229, с. 299-300.

¹⁴ Նույն տեղում, տ. 1, док. 234, с. 307.

¹⁵ Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Ե., 1981, էջ 202:

¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 22ա, վավ. 86:

բակի և Շորագյալի 14 թաթարական գյուղերի բնակիչների»¹⁷: Այսպիսի տեղաշարժեր նկատվեցին նաև Պ. Յիցիանովի երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ: Ն. Դուբրովինը գրում է, թե վրաց արքայորդիներ Ալեքսանդրի, Զուլունի և Փարնավազի հետ պայմանավորվածության համաձայն՝ Փամբակի գավառի 27 գյուղերի բնակիչներ իրենց աղալարների գլխավորությամբ փախան Կարսի փաշայության տարածք¹⁸: Արևմտահայերի գաղթը Կարսի և Ախալցխայի փաշայություններից Փամբակի ու Շորագյալի գավառակներ շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին: 1812 թ. հունվարի 17-ին մարկիզ Պաուլուչչին գրում էր. «Կան 57 ընտանիք ջավախքցիներ՝ տեղավորված Լիլոյում, Ախալքալաքից դուրս եկածներ՝ տեղավորված Բորչալուում, 100 ընտանիք Կարսի թաթարներ՝ տեղավորված Փամբակում և 38 ընտանիք հայ-կաթոլիկներ՝ տեղավորված Փամբակում և Շորագյալում»¹⁹:

Իր նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814 թ. Կարսի Ասիմադ փաշան և Կարա բեկը, հիմք ընդունելով Բուխարեստի պայմանագրի այն կետը, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը, գեներալ Ն. Ռտիշչևից պահանջում են հետ վերադարձնել Փամբակ և Շորագյալ փախած իրենց փաշայության բնակիչներին: Իսկ գաղթածները քիչ չէին: Ըստ ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում դրանք 110 ընտանիք էին, Գյումրիում՝ 20, Մեծ Բեքանտում՝ 50, Համամլիում՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Օծունում՝ 6, Շոճկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախում և Շամշադինում՝ 150, Կախեթում և Քարթլիում՝ 133, ընդամենը՝ 603 ընտանիք²⁰: Թուրքական կողմի պահանջը հաղորդվում է Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում հաստատված կարսեցիներին: Գեներալ-մայոր Սիմոնովիչը 1815 թ. մարտի 20-ին գեներալ Ն. Ռտիշչևին ներկայացրած զեկուցագրում հայտնում էր, թե ընդհանուր առմամբ հետ վերադառնալու ցան-

¹⁷ АКАК, т. 1, Тифлис, 1866, с. 599.

¹⁸ Дубровин Н., Закавказье 1803-1806 гг., СПб., 1866, с. 358; Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, док. 258, с. 323-324.

¹⁹ АКАК, т. 5, с. 18.

²⁰ Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե, 2006, էջ 141:

կություն ունեն 37 ընտանիքներ, իսկ մնալ ցանկացել են 22 ընտանիք Ղարաքիլիսայում, 22 ընտանիք Լոռիում, 13 ընտանիք Գյումրիում, 5 ընտանիք Համամլիում, 18 ընտանիք՝ Մեծ Բեքանտում և 75 ընտանիք Փոքր Ղարաքիլիսայում²¹: Այսինքն ռուսական հպատակություն էին ընդունում 155 ընտանիքներ: Թուրքիայից, մանավանդ՝ Կարսի փաշայությունից դեպի Փամբակ և Շորագյալ հայերի ներգաղթը նոր թափ ստացավ 1822 թ., երբ պարսկական 12000-ոց բանակը պաշարեց Կարսը: Այս պատերազմի օրերին շատ կարսեցիներ, էրզրումցիներ և բայազետցիներ անցան ռուսական տարածքներ²²:

1823 թ. միառժամանակ վերջ դրվեց հայերի զանգվածային գաղթին դեպի ռուսական տիրույթներ: Շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանների և մանավանդ Փամբակի գավառակի ազգաբնակչությունը զգալի համալրում ստացավ: Արդյունքում, գրեթե անմարդաբնակ Փամբակի գավառակը 1824-1825 թթ. արդեն ուներ 760 ընտանիք բնակչություն (547 ընտանիքը՝ հայկական, 213-ը թաթարական)²³, ինչը գավառակի ազգաբնակչության 1801 թ. ցուցանիշից՝ 1032 ընտանիքից պակաս էր ընդամենը 272 ընտանիքով:

XIX դ. 20-ական թթ. վերջը նշանավորվեց նոր ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներով, որոնց արդյունքում 1828-1831 թթ. ընթացքում հաջորդաբար ռուս-պարսկական, ապա նաև ռուս-թուրքական սահման անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտան թուրք-պարսկական բռնակալների լծից ազատված ավելի քան 20606 պարսկահպատակ և արևմտահայ ընտանիքներ: Սրաց մի փոքր մասը՝ հիմնականում արևմտահայեր, հաստատվեցին նաև Փամբակի գավառակում:

Այժմ անդրադառնանք մի այնպիսի կարևոր հարցի, ինչպիսին է Փամբակի գավառակում հաստատված արևմտահայ գաղթականության

²¹ АКАК, т. 5, с. 816.

²² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, էջ 2-3: Մելքոնյան Ա., էրզրում, էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 1994, էջ 127:

²³ Кодебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 19.

թվաքանակի պարզաբանումը: Ինքնին դժվարին այս խնդրի իրագործումն էլ ավելի է բարդանում գոյություն ունեցող պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և մեծամասամբ թերի լինելու պատճառով:

Ձեռքի տակ եղած թերևս միակ աղբյուրը, որ կարող էր պատասխանել վերոբերյալ հարցին՝ Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող «Проверка камерального описания Бамбакского участка Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии составленная в 1842 году ("О Турецких переселенцах")»²⁴: վերնագրով ստվարածավալ աշխատությունն է: Սակայն փաստաթուղթը կազմողները, որոնք պարտավոր էին անդրադառնալ Փամբակում հաստատված արևմտահայության թվաքանակի հարցին, ժամանակին մեզ անհայտ պատճառներով շրջանցել են այն և ներկայացրել միայն գավառակի 1832 թ. ժողովրդագրական դրությունը: Փաստորեն, աղբյուրի թերիության պատճառով Փամբակի գավառակում հաստատված արևմտահայության թվաքանակի հարցը առայսօր մնում է ոչ լիարժեք պարզաբանված:

Ըստ պաշտոնական վարկածի՝ արևմտահայերի մեծ ներգաղթերից հետո Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում ապրում էր 4901 ընտանիք կամ 16641 մարդ (այս և ստորև բերվող թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին), այդ թվում 214 ընտանիք կամ 620 մարդ հոգևորականներ, 3 ընտանիք կամ 20 մարդ մելիքներ, 1536 ընտանիք կամ 5425 մարդ բնիկներ և 3148 ընտանիք կամ 10575 մարդ արևմտահայ գաղթականներ²⁵:

Այն, որ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի բնիկ և նորեկ ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ պաշտոնական տվյալները թերի են և չեն համապատասխանում իրականությանը արդեն նշել ենք

²⁴ 1842 թ. Փամբակի գավառակում նոր աշխարհագիր չի անցկացվել և «Проверка камерального описания Бамбакского участка Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии» վերնագրով ձեռագիրն առանձին աշխարհագրեր չէ: Ուղղակի 1842 թ.-ից առաջ կատարվել է «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում», որի արդյունքները, հատոր առ հատոր հավաքվելով, կազմվել են 1842 թ. (Մամրամասն տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 82, թ. 1-552):

²⁵ Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 2, СПб., 1836, с. 303-304.

2005 թ. մեր հրատարակած աշխատության մեջ²⁶: Եվ հետո ինչպես կարող էր միմյանց հաջորդած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ավարտին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում ապրել 1536 ընտանիք, եթե 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբին Երևանի Յուսեփն խանի հանկարծակի հարձակման, խաղաղ բնակչության շրջանում գերեվարությունների, թալանի, բնակչության զանգվածային արտագաղթի հետևանքով դիստանցիայի մի հատվածում՝ Շորագյալի գավառակում բնակչության ընդհանուր թիվը 1826 թ. գրանցված 496 ընտանիքի փոխարեն նվազել էր մինչև 175 ընտանիք: Այս դեպքում ինչպես կարող էր դիստանցիայի մյուս հատվածում՝ Փամբակի գավառում, որ մեր կարծիքով կրած պիտի լիներ նույն զրկանքները, 1828-1831թթ. գաղթերի նախօրեին ապրել 1361 ընտանիք (եթե տեղաբնակների թիվը իրոք 1536 ընտանիք է, ապա դրանից 175 ընտանիք շորագյալցիներին հանելու դեպքում փամբակցիների թիվը կկազմի 1361 ընտանիք): Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Փամբակի գավառակում արևմտահայերի գաղթերի նախօրեին կար 1361 ընտանիք, ապա կստացվի, որ 1828-1831 թթ. զանգվածային ներգաղթի պայմաններում հարևան Շորագյալի գավառակ գաղթել են 3591 ընտանիքներ՝ բնակչության ընդհանուր թիվն այս գավառակում հասցնելով 3866 ընտանիքի,²⁷ մինչդեռ Փամբակի գավառակ՝ միայն 19 ընտանիք, որովհետև 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ 1829-1831 թթ. գաղթերից անմիջապես հետո այստեղ ապրում էր ընդամենը 1379 ընտանիք²⁸: Այսպիսով, եթե սխալ են պաշտոնական տվյալները Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի բնիկ ազգաբնակչության թվի մասին, ապա ինքնըստինքյան ընդունելի չեն դրանք

²⁶ Հայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 145-147:

²⁷ 1829-1831 թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Շորագյալի գավառակ գաղթեցին շուրջ 3480 ընտանիքներ: Արդյունքում, նախկին 20 կիսաավեր ու գրեթե անմարդաբնակ գյուղերի փոխարեն 1832 թ. գյուղերի թիվը հասավ 76-ի, իսկ բնակչությունը՝ 3866 ընտանիքի կամ 21695 մարդու, ընդ որում 1350 ընտանիքը կամ 7250 մարդը (3980-ը արական, 3270-ը իգական սեռի) բնակվում էր Գյումրիում, իսկ 2516 ընտանիքը կամ 14445 մարդ՝ գավառի 76 գյուղերում (Հայրապետյան Ա., Արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում (Արևելյան Շիրակ) 1829-1831 թթ., ԴՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Գիտական աշխատություններ, հ. 5, Գյումրի, 2005, էջ 153-168):

²⁸ ԴԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 82:

ման 1829-1832 թթ. դիստանցիա և մասնավորապես Փամբակ գաղթած արևմտահայության թվի տեսակետից:

Արխիվային նյութի սակավությունը հնարավորություն չի տալիս փոքրիշատես պատկերացում կազմելու ժողովրդագրական այն գործընթացների մասին, որ կարող էին տեղի ունենալ Փամբակի գավառակում 1825-1829 թթ., այնուամենայնիվ, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների²⁹ և մասնավոր «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ կարելի է գալ այն համոզման, որ 1828-1831 թթ. գաղթերի նախօրեին վերոհիշյալ հարցում լուրջ փոփոխություններ 1824-1825 թթ. տվյալների համեմատ չեն եղել: Վերոբերյալից ելնելով հարկ է ենթադրել, որ 1829-1831 թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Փամբակի գավառակ գաղթածների թիվը հասել է նվազագույնը 600-700 ընտանիքի: Բնակչության թվի կտրուկ աճի շնորհիվ 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Փամբակի գավառակի գյուղերի թիվը հասավ 37-ի, բնակչությանը՝ 1379 ընտանիքի կամ 5010 մարդու (արական սեռի), որից 1302 ընտանիքը կամ 4760 մարդը՝ գավառի բնակչության 94.4%-ը՝ հայեր էին, 4.9%-ը՝ 68 ընտանիքը կամ 213 մարդը՝ թաթարներ, իսկ մնացած 0.7%-ը՝ 9 ընտանիքը կամ 37 մարդը՝ քրդեր³⁰:

Փամբակի գավառակի 1832 թ. կամերալ ցուցակագրում

գյուղերը	ընտ.	ար.	ազգ.	դասիա նամերը	գյուղերը	ընտ.	ար.	ազգ.	յավանանք
1. Աղբակաղ	37	152	այ	այ ստացել	20. Դարթազ	13	58	այ	այ ստացել
2. Դառաբուս	12	38	—	—	21. Դյաղ	51	223	—	—
3. Դալթալի	81	184	—	—	22. Սիօ Նարաջիլիսա	141	181	—	—
4. Ափիթիկ	39	128	—	—	23. Վարդանի	27	12	թաթար	յուճի մահմ.
5. Սնձ Բեջանդ	133	205	—	—	24. Ցարուջի	22	105	այ	այ ստացել
6. Դարա	32	108	—	—	25. Բողիթենդ	48	212	—	—
7. Լարթանդ	42	181	—	—	26. Ըսիսլի	20	113	—	—
8. Դուլուջա	17	38	այ	այ կարդիկ	27. Դարթանդ	14	38	—	—
9. Գոզարան	22	18	—	—	28. Դուրան	37	187	—	—
10. Համանի	125	188	այ	այ ստացել	29. Վարդաշուր	23	75	—	—
11. Վարդուլ	62	185	—	—	30. Հրթարի	11	32	—	—
12. Դալադան	20	38	—	—	31. Գյուլագարան	38	108	—	—
13. Դուրալի	23	30	թաթար	չիա սահմ.	32. Հերիկ	35	108	—	—
14. Սարալ	18	31	թաթար	յուճի մահմ.	33. Զեյալուլի	38	148	—	—

²⁹ Обзорение российских владений за Кавказом..., т. 2-4, СПб., 1836.

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 82:

15. Հայրեր	32	137	—	—	34. Աղայ	11	50	—	—
16. Հայրերի	8	20	—	—	35. Հայրերի	30	145	—	—
17. Պալատ	35	114	—	—	36. Մեծ Հայրերի 2-րդ	24	78	—	—
18. Սրբազան	15	36	—	—	37. Երանազար	46	123	—	—
19. Դպրատան	9	17	—	—					
Ը Ն Պ Ա Ս Ե Ն Ը						379	1010		

Հայահավաքման գործընթացը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ ըստ պաշտոնական տվյալների՝ շուրջ 145 գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց մոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, մորից բռնեցին գաղթի ճամփան ու հաստատվեցին Փամբակի գյուղերում³¹:

Մեր կարծիքով, 1830-ական թթ. կեսերին գրանցված այս մոր ներգաղթը ընդունել է շատ ավելի մեծ մասշտաբներ, որովհետև 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ XIX դ. 30-ական թթ. վերջին գավառակն ունեցել է նախկին 1379 ընտանիքի փոխարեն 1738 ընտանիք կամ 6097 մարդ (այս և ստորև բերվել բոլոր թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին - Ա.Հ.) բնակչություն: XIX դ. առաջին երեսնամյակի ժողովրդագրական վիճակին վերաբերող սկզբնաղբյուրների և հատկապես արխիվային նյութի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1832-1842 թթ. ընթացքում շուրջ 359 ընտանիքներ կամ 1087 մարդ, այդ թվում՝ 284 ընտանիք կամ 859 մարդ Արևմտյան Հայաստանից, 29 ընտանիք կամ 71 մարդ Հայկական մարզից, 34 ընտանիք կամ 111 մարդ Տամբուլի երկրամասից և 12 ընտանիք կամ 46 մարդ Շորագյալի գավառակից, գաղթել ու հաստատվել է Փամբակի 39 գյուղերում: Ընդ որում, մորեկներից 183 ընտանիքը կամ 602 մարդը հաստատվելով գավառակում, հիմնել է 12 գյուղ (Թափանլի, Ղզըլորան, Տուրմակատուր, Ղարամամադ, Լոռի, Լեջան, Ուռուտ, Արչապետ, Շիշթափա, Փոքր Ղարաքիլիսա, Սովուղբուլաղ, Նիկիտինո), իսկ մնացած 176 ընտանիքը կամ 485 մարդը համալրել է արդեն գոյություն ունեցող գյուղերի բնակչության թիվը:

³¹ Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931 թթ.), Ե., 1932, էջ XXIX-XXX:

1833-1842 թթ. ընթացքում Հայկական մարզի ու Շորագյալի գավառակի գյուղերից, ինչպես նաև Թուրքիայից Փամբակի գավառակ տեղափոխվածներ

Խոր եմ եկե	Եթ	Որտեղից	յնա.	պր.	իգ.	մեյ.	սգգ.	դավա- նանք
1. Դարաբոյա	1833թ.	Թուրքիայից	8	40	-/-	40	հայ	հայ առաքել.
	1838թ.	Երևանի գավառից	2	3	-/-	3	չուրդ	չիա մահմեդ.
2. Դաթիսկյալ	1833թ.	-/-	10	32	-/-	32	հայ	հայ առաքել.
3. Անդիթեկ	1840թ.	-/-	3	18	-/-	18	-/-	-/-
4. Սեմ Բեքառ	1840թ.	-/-	18	50	-/-	50	-/-	-/-
5. Դարսալ	1830թ.	-/-	10	22	-/-	22	-/-	-/-
6. Նաքանդ	1840թ.	Թուրքիայից	8	17	-/-	17	հայ	հայ առաքել.
	1838թ.	Երևանի գավառից	1	2	-/-	2	չուրդ	չիա մահմեդ.
7. Դզլդան	1841թ.	Երևանի գավառից	2	9	-/-	9	չուրդ	չիա մահմեդ.
8. Դուլուքա	1842թ.	-/-	1	2	-/-	2	-/-	-/-
9. Գոգարուն	1840թ.	Թուրքիայից	4	13	-/-	13	հայ	հայ կաթոլիկ
	1838թ.	Երևանի գավառից	1	2	-/-	2	չուրդ	չիա մահմեդ.
10. Համանլի	1840թ.	Թուրքիայից	20	48	-/-	48	հայ	հայ առաքել.
11. Վարդնով	1840թ.	-/-	18	25	-/-	25	-/-	-/-
12. Դաչադան	1840թ.	-/-	7	17	-/-	25	-/-	-/-
13. Դուրսայի	1840թ.	-/-	2	8	-/-	8	-/-	-/-
14. Սարսլ	1838թ.	Երևանի գավառից	5	18	-/-	18	աթալ	սուլի մահմ.
15. Հաջիդարա	1840թ.	Թուրքիայից	2	8	-/-	8	հայ	հայ առաքել.
	1841թ.	Երևանի գավառից	2	8	-/-	8	աթալ	սուլի մահմ.
16. Մեմ Դարաջիլհա	1834թ.	Թուրքիայից	8	28	-/-	28	հայ	հայ առաքել.
17. Շահսլի	1838թ.	-/-	5	15	-/-	15	-/-	-/-
18. Դուրսան	1838թ.	-/-	8	17	-/-	17	-/-	-/-
19. Վարդաբլուր	1840թ.	-/-	4	18	-/-	18	-/-	-/-
20. Գեդիտ	1840թ.	-/-	8	18	-/-	18	-/-	-/-
21. Մեմ Դարաջիլհա 2-րդ	1841թ.	Թուրքիայից	18	28	-/-	28	հայ	հայ առաքել.
	1840թ.		3	8	-/-	8	չուրդ	չիա մահմեդ.
22. Հայդարեկ	1841թ.	Երևանի գավառից	2	4	-/-	4	չուրդ	չիա մահմեդ.
23. Շահնազար	1840թ.	-/-	4	8	-/-	8	չուրդ	չիա մահմեդ.
24. Դամջուղազ	1840թ.	Երևանի գավառից	2	4	-/-	4	չուրդ	չիա մահմեդ.
25. Հայդարլի	1841թ.	Երևանի գավառից	1	3	-/-	3	աթալ	սուլի մահմ.
26. Արջուտ	1840թ.	-/-	2	8	-/-	8	աթալ	սուլի մահմ.
27. Դարսալ	1841թ.	-/-	1	2	-/-	2	չուրդ	չիա մահմեդ.
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			178	485		185		

Վերոբերյալ ժողովրդագրական տեղաշարժերի արդյունքում մո-
րաստեղծ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի գավառակը «Կամերալ

ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն 1842 թ. արդեն ուներ 49 գյուղ 1738 ընտանիք կամ 6097 մարդ բնակչությամբ: Ընդ որում, գավառակի 49 գյուղերից 30-ը ամբողջությամբ, իսկ 11-ը մասամբ բնակեցված էին 1500 ընտանիք (5304 մարդ) հայերով, որ գավառի բնակչության 86.3%-ն էր: Հայերից հետո քանակով երկրորդը՝ 175 ընտանիք (605 մարդ) թաթարներն էին: Ապրելով 6 գյուղերում ամբողջությամբ և 2-ում հայերի հետ խառը՝ սրանք կազմում էին գավառի բնակչության 10.1%-ը: Մինչդեռ 1 գյուղում ամբողջությամբ և 9-ում հայերի հետ խառը ապրող 29 ընտանիք (77 մարդ) քրդերը կազմում էին միայն 1.7%, իսկ 34 ընտանիք (111 մարդ) ռուսները՝ 1.9%:

Ըստ դավանանքի՝ նույն 49 գյուղերում ապրող 1738 ընտանիքները բաժանվում էին հինգ խմբերի: Հայ առաքելականներ էին Փամբակի գավառակի բնակչության 82.3%-ն ու հայ ազգաբնակչության 95.3%-ը (1430 ընտանիք կամ 5396 մարդ): Հայ կաթոլիկներ էին բնակչության 4%-ը կամ հայերի 4.7%-ը: Շիա մահմեդականներ էին բնակչության 1.7%-ը կամ մահմեդական ազգաբնակչության 14.2%-ը (29 ընտանիք կամ 77 մարդ), իսկ սունիներ՝ բնակչության 10.1%-ը կամ մահմեդականների 85.8%-ը (175 ընտանիք կամ 605 մարդ): Վերջապես, մոլոկաններ էին գավառակի բնակչության 1.9%-ը:

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 1842 թ. կամերալ ցուցակագրում

Գյուղեր	Դուռ	Մարդ	Գյուղացի	Բնակչություն	Բնակչություն	Բնակչություն	Բնակչություն	Բնակչություն	Բնակչություն
1. Աղբյուր	57	62	հայ	հայ տղամարդ	28	22	108	—	—
2. Դարձաբաթ	202	383	հայ	հայ տղամարդ	27	46	112	—	—
3. Դարձաբաթի	71	228	հայ	հայ տղամարդ	28	28	—	—	—
4. Ամիրջան	42	44	—	—	20	14	—	—	—
5. Դարձաբաթ	146	266	—	—	30	43	—	—	—
6. Դարձաբաթ	42	51	—	—	31	23	—	—	—
7. Լալաբաթ	401	782	հայ	հայ տղամարդ	32	11	12	—	—
8. Զառաբաթ	10	73	հայ	հայ տղամարդ	33	8	10	—	—
9. Դարձաբաթ	162	418	հայ	հայ տղամարդ	4	26	108	—	—
10. Դարձաբաթ	171	302	հայ	հայ տղամարդ	36	41	126	—	—
11. Դարձաբաթ	261	322	հայ	հայ տղամարդ	36	38	148	—	—
12. Զառաբաթ	146	312	հայ	հայ տղամարդ	37	7	18	—	—
13. Դարձաբաթ	78	218	—	—	38	4	20	—	—
14. Դարձաբաթ	27	75	—	—	39	11	28	—	—
15. Դարձաբաթ	223	380	հայ	հայ տղամարդ	40	24	72	—	—
16. Աղբյուր	23	57	հայ	հայ տղամարդ	41	39	148	—	—
17. Զառաբաթ	234	516	հայ	հայ տղամարդ	42	17	18	—	—
18. Զառաբաթ	8	10	—	—	43	23	36	—	—
19. Զառաբաթ	38	14	—	—	44	12	38	—	—
20. Աղբյուր	17	2	—	—	45	8	33	—	—

21. Կոմարտայ (Կոմարտայ)	12	61	այս	ժողովրդական	8 Կոմարտայ	13	66	այս	այս
22. Կոմարտայ	131	182	այս	այս	47 Կոմարտայ (այս 2-րդ)	483	1088	այս	այս
23. Կոմարտայ	61	223	այս	այս	48. Կոմարտայ	484	238	այս	այս
24. Կոմարտայ	147	607	այս	այս	49. Կոմարտայ	34	111	այս	այս
25. Կոմարտայ	27	83	այս	այս		1738	6097		
ՆԱԽԱԿԱՆ									

Այսպիսին էր Փամբակի գավառակի ժողովրդագրական վիճակը Ռուսական կայսրության հետ միավորումից մինչև Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման պահին ընկած ժամանակահատվածում:

АРМЕН АЙРАПЕТЯН
ИИ НАН РА

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В БАМБАКСКОМ УЕЗДЕ В ПЕРВОМ СОРОКОЛЕТИИ XIX в.

РЕЗЮМЕ

В 1801 г. в составе Восточной Грузии к России присоединился и Бамбакский уезд со своими 30-ю селами и 1032 семьями. Следующие два десятилетия после присоединения обусловленные некоторыми внешними и внутренними обстоятельствами знаменовались резким снижением численности населения в уезде (в 1817 г. в Бамбаке осталось 326 семей).

В 1829-1831 гг. после русско-турецкой войны из разных частей Западной Армении в Бамбак переселились около 600-700 семей, в следствие чего в 1832 г. в уезде число сел дошло до 37-и, население - 1379 семей. В середине 30-ых гг. XIX в. началось новое переселение западных армян, так что в момент создания Александропольского уезда (1840 г.) Бамбакский участок уже имел 1738 семей.